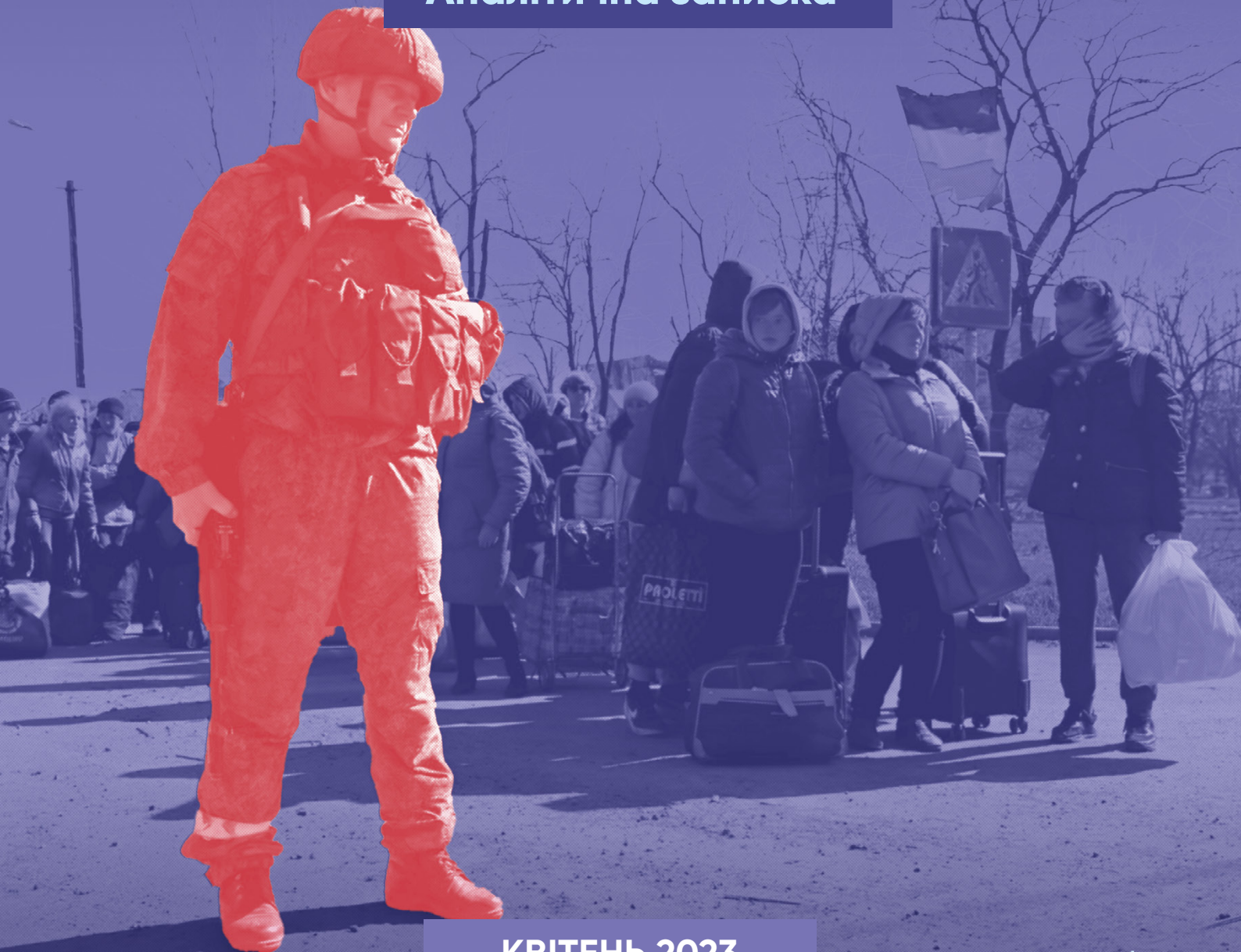

ЦЕНТР ПРАВ ЛЮДИНИ

ДЕПОРТАЦІЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ НА ТЕРИТОРІЮ РФ: ОЗНАКИ ТА КОНТЕКСТ

Аналітична записка

КВІТЕНЬ 2023

pbs.org

ЗМІСТ

Вступ	3
Резюме	4
1. Оцінка дій російської сторони відповідно до вимог міжнародного права щодо евакуації цивільного населення	5
2. Елементи злочину примусового переміщення та депортації	13
2.1 «Примус» у примусовому переміщенні та депортації	18
2.2 Створення умов, у яких неможливо залишатися, та загроза для життя	18
2.3 Погрози, переслідування, психологічний тиск	21
3. Самостійний виїзд захищених осіб як примусове переміщення та депортація	25

ВСТУП

Від початку широкомасштабної збройної агресії проти України особливих масштабів набув процес вивезення українських громадян на тимчасово окуповану територію України, а також вивезення їх на територію РФ. Російська сторона часто називає це «евакуацією цивільного населення», проте ці умисні дії російської сторони можуть бути кваліфіковані як примусове переміщення та депортація громадян України, які є воєнним злочином. Відповідно до офіційної позиції російської сторони переміщення громадян України відбувається в рамках «евакуації» цивільного населення із небезпечних районів. Для втілення цього процесу російська сторона організовано вивозила українських громадян, була створена система пунктів тимчасового розміщення (далі — ПТР) на території РФ, а також напрацьована процедура фільтрації, що проводиться на всіх блокпостах та окремо створених фільтраційних пунктах на тимчасово окупованій території України. Переміщення також забезпечується законодавчими актами, що втілюють державну політику РФ із цього питання.

Водночас російська сторона сприяє самостійному виїзду (та стимулює його) громадян України з місць їхнього перебування через інші тимчасово окуповані території та територію РФ.

Даний звіт спрямований на те, щоб дослідити всі обставини переміщення захищених осіб із окупованих територій України на інші окуповані території та на територію РФ. Зокрема розглядаються умови, в яких особи перебували до такого переміщення та в яких вирішили залишити місце проживання; чи був вибір виїхати з території перебування вільним; за яких умов самостійний виїзд осіб може вважатися примусовим переміщенням та депортацією; чи наявні заходи РФ щодо переміщення захищених осіб можуть підпадати під поняття «евакуація» і чи можуть вони бути кваліфіковані як примусове переміщення та депортація.

Аналітичний звіт охоплює період від 24 лютого 2022 року до 4 березня 2023 року.

Даний аналітичний звіт ґрунтується на інформації, зібраній Центром прав людини ZMINA як із відкритих джерел, так і внаслідок документування свідчень осіб, які постраждали або ж стали свідками злочину депортації та примусового переміщення, а також на аналізі нормативно-правової бази та повідомлень органів державної влади РФ щодо розміщення та реалізації прав громадян України, переміщених на інші окуповані території та територію РФ.

РЕЗЮМЕ

1. Для визнання переміщення населення окупованої території правомірним необхідна наявність законних підстав для такого переміщення, щоб воно могло кваліфікуватися як евакуація. Щодо переміщення населення окупованих територій України до РФ таких підстав встановлено не було. Крім того, наявність в окремих випадках гуманітарної катастрофи, яка може кваліфікуватися як підстава забезпечення безпеки населення, створення такої ситуації російською стороною, яка і проводила переміщення, позбавляє РФ права посилатися на цю підставу.
2. Спосіб, у який проводилася евакуація, також може бути додатковим показником того, чи може таке переміщення вважатися евакуацією. Окупаційна влада РФ створила «атмосферу страху», в якій проводиться переміщення, крім того, наявні докази того, що переміщення було заздалегідь спланованим. РФ також не виконує вимогу щодо повернення населення на територію, з яких його було переміщено, та щодо забезпечення належних умов проведення такого переміщення.
3. Враховуючи спланованість та організованість процесу переміщення, створення на окупованих територіях гуманітарних умов, за яких залишатися на цих територіях було неможливо, а також залякування, практику насильницьких зникнень і погроз — можна зробити висновок про те, що люди діяли не внаслідок вільного вибору виїхати, а рефлекторно реагували на переконання, ніби лише втеча з української території, зайнятої російською армією, дозволить їм вижити. Наявність цих обставин примусу свідчить про ознаки злочину примусового переміщення та депортації.
4. «Примусове переміщення» включає також самостійний виїзд осіб із окупованих територій, якщо можливо встановити зв'язок між діями порушників¹ та таким виїздом. Той факт, що цивільні особи виїжджали самостійно, бо мали таку можливість, не змінює того, що рішення виїжджати не було добровільним, а стало вимушеним кроком і також може свідчити про наявність примусу, адже відмова від «евакуації», забезпеченої російською стороною, також базувалася на недовірі до цієї процедури.

1 Під поняття може підпадати широке коло осіб: від керівників РФ, які розробляли і впроваджували державну політику щодо депортації або примусового переміщення українського населення, до безпосередніх виконавців, які виконували накази щодо переміщення людей, здійснення примусу тощо.

1.

ОЦІНКА ДІЙ РОСІЙСЬКОЇ СТОРОНИ ВІДПОВІДНО ДО ВИМОГ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ЩОДО ЕВАКУАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ

Єдиним правомірним способом переміщення населення, згідно з міжнародним гуманітарним правом, є евакуація. Зокрема, стаття 49 Четвертої Женевської конвенції передбачає, що окупаційна держава може проводити загальну або часткову евакуацію з певної території.

При цьому для того, щоб таке переміщення могло кваліфікуватися як евакуація, необхідно, щоб воно проводилося за наявності однієї з двох підстав:

- a** таке переміщення є необхідним для забезпечення безпеки населення;
- b** таке переміщення зумовлене особливо вагомими причинами військового характеру.

Важливо враховувати, що ці підстави є виключними — **переміщення населення з будь-яких інших причин не буде вважатися евакуацією** і може становити примусове переміщення або депортацію.

Той факт, що сторона називає переміщення «евакуацією», не свідчить про правомірність такого переміщення², якщо інші вимоги не виконуються.

Крім того, в межах евакуації пріоритетним завжди є переміщення осіб в межах їхньої власної держави. Переміщення за межі окупованої території дозволяється лише тоді, коли цього неможливо уникнути з матеріальних причин³ — якщо загроза, яка зумовлює таке переміщення, поширюється на всю окуповану територію, тобто переміщення в її межах загрозу не усуне.

Переміщення людей з території після того, як активні бойові дії на цій території припинилися, не може вважатися таким, що здійснюється задля безпеки населення, і відповідно не є евакуацією⁴.

Перше, що потрібно встановити у подібних ситуаціях: чи була військова загроза для населення на території, з якої його переміщували.

Наприклад, вивозити місцеве населення з Харківщини російська сторона почала ще навесні 2022 року, зокрема, повідомлення про «евакуацію» з Руської Лозової з'явилися⁵ 20 березня 2022 року. За свідченнями місцевих жителів, російські військові стверджували, що «евакуація» проводиться «на три дні»⁶, але повернення населення на територію не організовувалося і було фактично неможливим через заборону з боку російської сторони. Руська Лозова була звільнена 29 квітня 2022 року⁷.

2 Prosecutor v Blagojević & Jokić (Trial Chamber Judgment), para. 618.

3 Стаття 49, Конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

4 Prosecutor v. Krstić, “Judgement”, 2 August 2001, para. 525.

5 У нас також є інформація про те, що окупанти проводять евакуацію мешканців Руської Лозової на територію Белгородської області / Допис у Facebook Вячеслава Задоренка, голови Дергачівської міської військової адміністрації, 20.03.2022: <https://www.facebook.com/Zadorenko/posts/478479843979654>

6 Депортація під виглядом евакуації / ZN.UA, 03.03.2023: <https://zn.ua/ukr/war/deportatsija-pid-vihljadom-evakuatsiji.html>

7 Спецпризначенці ГУР МО України відновили контроль над населеним пунктом Руська Лозова на Харківщині / Офіційна сторінка Головного управління розвідки Міністерства оборони України у Facebook, 29.04.2022: <https://www.facebook.com/DefenceIntelligenceofUkraine/posts/301406695504091>

5 травня 2022 року, коли розпочався наступ українських військ у частині Харківської області, в селі Веселе Липецької громади російські військові та місцеві жителі, які з ними співпрацювали, ходили від будинку до будинку, закликали всіх терміново виїжджати, бо Україна наступає, «тут села не буде». Обстрілу з боку українських збройних сил не було, а за словами голови громади, росіяни вийшли з населеного пункту у бік села Нескучне й завели до посадки 16 танків та самохідну зброю. Внаслідок залякування 5 травня багато місцевих мешканців виїхало до Росії. Потім росіяни стали періодично стріляти по селу, примушуючи тих, хто залишився, теж їхати у РФ⁸.

Із серпня 2022 року, задовго до початку контрнаступу української сторони, російська сторона почала вивозити місцеве населення з Козачої Лопані Харківської області⁹. Оборону в Козачій Лопані чи поблизу неї російські війська не планували тримати, вони відходили з селища¹⁰ ще вночі, напередодні українського наступу, при цьому проводили «евакуацію». Зв'язку в селищі не було, пострілів місцеві жителі не чули, але 11 вересня 2022 року приблизно о 00:30 російські військові почали ходити по будинках місцевих жителів, стукати у двері, казати швидко одягатися, «евакуація, бо українці йдуть, усе зметуть із лиця землі»¹¹. Багато людей виїхало саме тоді, коли їх розбудили посеред ночі, залякали наступом та дезорієнтованих «евакуювали».

У Херсонській області «евакуації» почалися до початку наступу з боку українських сил і супроводжувалася поширенням неправдивої інформації. Зокрема, одним із основних аргументів для «евакуації» був запланований «підрив Каховської ГЕС» українською стороною¹². Українська влада цю інформацію офіційно заперечувала і повідомляла, що Каховська ГЕС була замінована ще в квітні 2022 року російською стороною¹³, і ймовірно, що Росія спробує підірвати ГЕС та звинуватити українську сторону¹⁴.

8 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA у Харківській області, зокрема, опитування голови Липецької сільської ради Олексія Слабченка.

9 Окупанти примусово вивозять цивільних з смт Козача Лопань до РФ / телеграм-канал Харківської обласної прокуратури, 03.08.2022: https://t.me/prokuratura_kharkiv/5297

10 Російські окупанти тікають з Козачої Лопані на Харківщині — голова громади / Суспільне Новини, 11.09.2022: <https://suspilne.media/280548-rosijski-okupanti-tikaut-z-kozacoi-lopani-na-harkivsini-golova-gromadi/>

11 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA у Харківській області, зокрема, опитування старости села Козача Лопань Людмили Вакуленко.

12 Генерал Суровикин предупредил о подготовке удара ВСУ по Каховской ГЭС / Коммерсант, 18.10.2022: <https://www.kommersant.ru/doc/5620635>

13 Окупанти ще в квітні замінували Каховську ГЕС і наразі проводять роботи з мінування шлюзів та опор / телеграм-канал Головного управління розвідки МО України, 21.10.2022: <https://t.me/DIUkraine/1540>

14 Russian offensive campaign assessment, October 21 / Institute for the Study of War, 21.10.2022: <https://www.understandingwar.org/backgroundunder/russian-offensive-campaign-assessment-october-21>

Більше того, з правого берега Херсонщини та самого Херсона російські війська вийшли без бою, адже це був спланований та офіційно оголошений відступ¹⁵, і бойових дій, які б вимагали евакуації населення, не було.

Переміщення українського населення на територію РФ з територій, із яких планувався відступ, та з тих, які контролюються РФ і не могли бути зоною активних бойових дій внаслідок українського наступу, не може бути обґрунтоване вимогою безпеки населення чи особливо вагомими причинами військового характеру.

В контексті переміщення російською стороною важливим є також критерій, який передбачає, що підстава для переміщення, навіть правомірна, не може бути результатом дій сторони, яка проводить таке переміщення¹⁶. Відповідно, якщо за створення умов, в яких жити на території більше неможливо, відповідальна сторона, яка проводить переміщення, таке переміщення є неправомірним і не може вважатися евакуацією.

Це важливо щодо Маріуполя, адже майже відразу після початку повномасштабного вторгнення в місті склалася надзвичайно важка гуманітарна ситуація: зникло світло та опалення, зв'язок, а згодом і газ. Люди гинули від обстрілів, коли виходили з укриттів у пошуках їжі та питної води, помирили без доступу до медикаментів та кваліфікованої медичної допомоги. Враховуючи, що російська сторона цілеспрямовано знищувала цивільну інфраструктуру та обстрілювала цивільні об'єкти в Маріуполі, наявність тяжкої гуманітарної ситуації була створена діями російських військових і не може бути правомірною підставою переміщення населення з міста.

«Особливо вагомими причини військового характеру» також тлумачиться як «першочергові» або «важливіші за будь-які інші»¹⁷ — тобто це не будь-яка, навіть важлива причина. Норма, по суті, зобов'язує звернутися до одного з основоположних принципів міжнародного гуманітарного права — принципу пропорційності. Лише після оцінки важливості причини і висновку, що немає жодного іншого способу досягнути необхідного результату, що ці військові причини є винятково важливими для успіху всієї військової операції, може бути розглянутий варіант переміщення населення. Під час визначення важливості причини варто також враховувати, що за презумпцією переміщення захищених осіб згідно з міжнародним гуманітарним правом заборонене. Лише наявність достатньої, особливо вагової підстави дозволить кваліфікувати таке переміщення як виняток, а отже, евакуацію.

15 Шойгу отдал приказ об отводе войск из оккупированного Херсона / BBC News Русская служба, 09.11.2022: <https://www.bbc.com/russian/news-63574128>

16 Prosecutor v. Milomir Stakic (Appeal Judgement), para. 287.

17 Prosecutor v. Blagojević & Jokić (Trial Chamber Judgment), para. 598, для тлумачення мовою оригіналу застосовується термін “overriding”.

В оцінці «особливо вагомих причин військового характеру» потрібно встановити, чи передували ці причини рішення проводити переміщення, чи були використані лише як виправдання таких дій. Якщо метою евакуації було власне переміщення населення з території, тоді посилення на жодну з підстав не зробить такі дії правомірними¹⁸. Тому поняття «особливо вагомих причин військового характеру» передбачає, що ніякої альтернативи евакуації немає.

Більше того: те, як проводилася евакуація, також може бути додатковим показником того, чи може таке переміщення власне вважатися евакуацією. «Атмосфера страху», в якій проводилося переміщення, а також докази того, що переміщення було заздалегідь спланованим, свідчать про те, що переміщення відбулося не на підставі «особливо вагомих причин військового характеру»¹⁹. Отже, для того, щоб переміщення могло вважатися евакуацією, воно має проводитися з урахуванням зобов'язання подальшого повернення захищених осіб на цю територію, і таке переміщення не мало бути сплановане заздалегідь. Необхідний прямий зв'язок між підставою та евакуацією. Переміщення не могло бути реакцією на «особливо вагомі причини військового характеру», враховуючи, що «евакуації» розпочалися задовго до настання будь-яких подій, що могли бути підставою для таких евакуацій.

Важливим аспектом є також наявність спланованої політики та підготовленої інфраструктури для переміщення населення, що свідчить про переміщення як мету цієї кампанії. Факти щодо спланованості переміщення, які доводять намір його здійснити, будуть розглянуті пізніше.

Стаття 49 Четвертої Женевської конвенції також встановлює вимогу, що навіть у тому разі, коли осіб було переміщено за підстав, які дозволяють кваліфікувати це переміщення як евакуацію, таких осіб потрібно повернути до їхніх домівок, щойно припинилися бойові дії на території, звідки їх перемістили.

Зобов'язання повернути переміщене населення на території, з яких його було переміщено, є не лише пасивним (не перешкоджати такому поверненню), а й активним (проводити конкретні дії щодо повернення). Той факт, що будівлі, покинуті переміщеним населенням, знищувалися²⁰ та в них розселяли російських військових²¹ або ж російські військові займали житло і примушували міс-

18 Prosecutor v. Krstić, Judgement, 2 August 2001, para. 527.

19 Див. також аналітичну записку Центру прав людини ZMINA «Депортація жителів Херсонщини: організований та самостійний виїзд в умовах примусу».

20 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA щодо подій в м. Маріуполь, Донецька область, 16.02.2023, м. Рига, Латвія щодо того, що в приватний сектор, де переховувалися від обстрілів цивільні, під'їхав танк з літерою «Z» і почав обстрілювати уже напівзруйновані приватні будинки.

21 «Жителів вивозять, російських військових завозять». Що відбувається на лівобережній Херсонщині? / Радіо Свобода, 02.11.2022: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-evakuatsiya-livyy-bereh-khersonshchyna/32111629.html>
«Військові РФ заселяються в захоплене житло херсонців». Як вберегти майно в окупації? / Радіо Свобода, 18.06.2022: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-kherson-okupatsiya-mayno/31904162.html>

цевих жителів «евакуйовуватися», щоб його звільнити²², є додатковим підтвердженням того факту, що повернення населення на ці території не планувалося. Більше того, ці дії спрямовані на те, щоб населення не могло повернутися.

Щодо інших фактів, що можуть свідчити про перешкоджання повернення депортованих осіб, Центру прав людини ZMINA вдалося задокументувати такі випадки.

Сім'ю, що була змушена покинути Маріуполь, з фільтраційного пункту вивезли до російського міста Таганрог, а там сказали, що в пункті тимчасового розміщення (ПТР) можна провести лише три дні. Наступного дня усім, хто перебував у приміщенні, росіяни наказали готуватися до виїзду в місто Перм. Переконували, що там відкрився новий завод і українцям буде робота, люди швидко отримують житло та громадянство РФ²³.

Українців часто відправляли у віддалені регіони РФ, обмежуючи при цьому вибір, або ж застосовували тиск, використовуючи їхній вразливий стан. Зокрема, за свідченнями жительки Маріуполя, коли їх привезли на залізничний вокзал, автобуси висаджували по черзі: один висадили, завантажили в потяг, потім наступний. На думку постраждалої, це робили для того, щоб люди не спілкувалися між собою. Волонтерка на вокзалі наказним тоном сказала людям сідати у поїзд, який їхав до російського міста Володимир, і дала п'ять хвилин на роздуми, — якщо хтось був проти, то «міг іти, куди захоче». Люди при цьому були виснажені, бо шляхом з Маріуполя в Таганрог їх везли дві доби, практично без сну, російських рублів у них не було, а інформацію про те, куди їх везуть, постійно змінювали²⁴.

В іншому випадку в ПТР у місті Таганрог на середину дня після прибуття адміністрація попередила, що якщо українці не виїдуть із пункту тимчасового розміщення самі, то їх організовано вивезуть кудись вглиб Росії. Вони були змушені сідати на спецпотяг і їхати невідомо куди. Приблизно 16–17 квітня 2022 року людей посадили у потяг, він простояв до ночі на вокзалі, а вночі рушив, і лише згодом вони дізналися, що потяг їде у місто Володимир²⁵.

Багато українців, що опинилися в Росії, повідомляли про труднощі з придбанням квитків під час спроб виїхати за межі Російської Федерації. Зокрема, в одному випадку, задокументованому Центром прав людини ZMINA, квиток на потяг в Європу не вдалося придбати через те, що у дитини було лише свідоцтво

22 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA, зокрема опитування Сергія Криветченка із села Липці Харківської області щодо того, що свідки розповідали: російські військові займали хату в селі, а людей, які в ній мешкали, примушували її покинути і евакуйовуватися.

23 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Катерина Михайленко, місто Маріуполь Донецької області).

24 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA щодо подій в м. Маріуполь, Донецька область, 16.02.2023, м. Рига, Латвія.

25 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Іван Набока, місто Маріуполь Донецької області).

про народження, а не було закордонного паспорту. При цьому за другої спроби придбати квиток відмова була з причини «епідемії ковіду в Європі». Таких спроб було декілька²⁶. В іншому випадку людям теж відмовили у продажу квитків на автобус, тому що «без закордонних паспортів водій автобусу не пустить»²⁷.

Свідчень про організацію російською стороною повернення людей, переміщених з окупованих територій до їхніх домівок, знайти не вдалося.

На сторону, що проводить евакуацію, також покладаються зобов'язання щодо забезпечення цивільних осіб, яких переміщують, розміщенням у належних приміщеннях. Крім того, сторона, що проводить евакуацію, повинна забезпечити, щоб саме переміщення відбувалось у задовільних умовах з погляду санітарії, здоров'я, безпеки та харчування, а також так, щоб члени однієї сім'ї не були розлучені.

У статті 49 Четвертої Женевської конвенції, де викладене це зобов'язання, застосовується формулювання «в межах своїх можливостей» та «максимально» щодо забезпечення умов. Це, однак, не може сприйматися як обмежувальне чи послаблювальне формулювання. Воно стосується лише тих випадків, коли евакуація проводиться в стислі терміни, як негайна відповідь на підставу, що її зумовлює²⁸.

Із огляду на ці критерії виникає питання: чи може евакуація вважатися правомірною, якщо сторона, яка проводить переміщення, не дотримується вимог щодо забезпечення цивільних осіб.

У випадках, задокументованих Центром прав людини ZMINA, простежуються численні порушення російською стороною вимог забезпечення цивільних осіб в ході евакуації, зокрема:

- від фільтраційного пункту на окупованій території до кордону з РФ людей везли три дні, не повідомляли, куди саме везуть, не давали води, їжі, виходити на зупинках дозволяли лише людям похилого віку²⁹;
- людей поселили в приміщенні школи, умови проживання були жахливі: «...годували так, щоб з голоду не вмерли...»³⁰, сотні людей ночували, хто де знайде місце, навіть в коридорах³¹;

26 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA щодо подій в м. Маріуполь, Донецька область, 16.02.2023, м. Рига, Латвія.

27 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Євген Поздняков, місто Маріуполь Донецької області).

28 Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 8 June 1977, Commentary of 1987, p. 1473.

29 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Євген Поздняков, місто Маріуполь Донецької області).

30 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA щодо подій в м. Маріуполь, Донецька область

31 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Засєць Роман, місто Маріуполь Донецької області).

- за день у фільтраційному пункті в селищі міського типу Нікольське пропускали не більше 200 людей, а в черзі було більше трьох тисяч³²;
- людей постійно пересажували з автобуса в автобус, при цьому розділяючи тих, хто спочатку їхав разом; після приїзду в ПТР нікого знайомого постраждала не бачила³³;
- в «пунктах приймання біженців» постраждала помітила камери спостереження, при цьому прибулих питали про ставлення до подій, до «спеціальної військової операції»³⁴;
- в ПТР через антисанітарію отруїлася вся сім'я (чоловік, жінка, двоє дітей);
- на звернення до медичної працівниці ПТР через високу температуру в дитини працівниця повідомила, що «антибіотики виписати не може, тому що не лікар»³⁵.

Окремим фактором, що порушує зобов'язання щодо переміщення осіб в умовах безпеки і турботи про їхнє здоров'я, є процедура фільтрації в тому вигляді, в якому її проводила російська сторона.

Зокрема, йдеться про невиправдану тривалість процедури, яка могла тривати годинами, або ж передбачати затримання осіб на кілька днів³⁶, психологічний тиск у вигляді провокативних запитань («як ставитеся до Росії?», «як ставитеся до спеціальної військової операції?», «як ставитеся до Путіна?», «чи готові віддати життя за Батьківщину?»), надмірного очікування («...Вони не стільки опитували, скільки заставляли довго чекати. Ти сидиш і чекаєш, а вони не приходять взагалі...»³⁷), збір особистих даних (фотографування, відбитки пальців, копіювання вмісту телефону та контактів)³⁸.

32 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Заєць Роман, місто Маріуполь Донецької області).

33 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA щодо подій в м. Маріуполь, Донецька область, 16.02.2023, м. Рига, Латвія.

34 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA щодо подій в м. Маріуполь, Донецька область, 16.02.2023, м. Рига, Латвія.

35 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Надія Білецька, місто Маріуполь Донецької області).

36 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Євген Поздняков, місто Маріуполь Донецької області): при виїзді з пункту фільтрації в Нікольське до кордону РФ, коли людей садили в автобуси, деяких людей із тих, що прибули в пункт раніше, залишили і не пустили далі.

37 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Юлія Ковтун, Херсонська область).

38 "We Had No Choice": "Filtration" and the Crime of Forcibly Transferring Ukrainian Civilians to Russia / Human Rights Watch, 01.09.2022:
<https://www.hrw.org/report/2022/09/01/we-had-no-choice/filtration-and-crime-forcibly-transferring-ukrainian-civilians>

ЕЛЕМЕНТИ ЗЛОЧИНУ ПРИМУСОВОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ ТА ДЕПОРТАЦІЇ

Взявши за основу напрацювання різних справ в межах Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії (далі – МКТЮ), в одній зі справ було виділено такі спільні елементи депортації та примусового переміщення, які характеризують ці злочини:

1. примусове переміщення осіб;
2. переміщують осіб, які законно перебувають на території, з якої їх перемістили;
3. відсутні підстави, згідно із міжнародним гуманітарним правом (МГП), що дозволяють таке переміщення;
4. переміщення здійснено навмисно³⁹.

Презюмуємо, що особи перебували на території законно, адже громадяни України перебувають на території України законно, якщо інше не встановлено обставинами конкретного випадку.

Відсутність підстав для правомірного переміщення, згідно із міжнародним гуманітарним правом, було розглянуто вище в контексті відсутності підстав для евакуації.

У контексті примусового переміщення важливо також враховувати, що заборона примусового переміщення спрямована на захист права жити в своїй громаді та своїй домівці і не бути позбавленим власності. Відповідно, за визначення, в якому разі переміщення може вважатися таким, що становить злочин примусового переміщення, в контексті території, куди осіб переміщують в межах однієї держави, слід керуватися таким критерієм: людей переміщують

у місце, віддалене настільки, що переміщені особи більше не можуть користуватися своїми правами, які захищає заборона переміщення⁴⁰.

Детальніше розглянемо всі аспекти, що вказують на намір перемістити населення та примусовість такого переміщення.

Уже станом на 20 лютого 2022 року, ще до початку повномасштабного вторгнення, уряд Ростовської області РФ повідомляв про підготовку 188 ПТР для «жителів Донбасу»⁴¹. Станом на жовтень 2022 року на території РФ було розгорнуто 807 ПТР⁴².

А 12 березня 2022 року була видана Постанова Уряду РФ №349, що стосувалася розподілу громадян України, які «вимушено залишили територію України» та «прибули на територію Російської Федерації» в «екстремому масовому порядку» по суб'єктах РФ⁴³.

Переміщення було організованим. Свідчення постраждалих із різних окупованих областей України показують, що російські військові як мінімум наполегливо закликали українців виїжджати, як максимум — будили посеред ночі та садили в «евакуаційні» автобуси.

В одному із задокументованих Центром прав людини ZMINA випадків посеред ночі російські військові зі зброєю прийшли до приватного помешкання і наказали «брати документи і йти в сільську раду — евакуація всього населення». Напередодні нічого про евакуацію не повідомлялося, всі присутні в сільській раді були розгублені. Російські військові нічого не пояснювали, сказали, що потрібно збиратися, «евакуація і все», а потім людей почали вивозити автобусами⁴⁴. Українців розбудили і підняли серед ночі, люди були налякані, багато хто не розібрався, що відбувається⁴⁵.

40 Prosecutor v. Blagoje Simić, Judgement, 29 May 2013, paras. 130.

41 Из ДНР и ЛНР за два дня эвакуировали 40 тысяч жителей / Красная линия, 20.02.2022: <https://www.rline.tv/news/2022-02-20-iz-dnr-i-lnr-za-dva-dnya-evakuirovalis-40-tysyach-zhiteley/>

42 Депортація громадян України з території ведення активних бойових дій чи з тимчасово окупованої території України на територію Російської Федерації та Республіки Білорусь. Аналітичний звіт коаліції «Україна. П'ята ранку». Режим доступу: <https://zmina.ua/publication/deportacziya-gromadyan-ukrayiny-z-terytoriyi-vedennya-aktyvnyh-bojovyh-dij-chy-z-tymchasovo-okupovanoyi-terytoriyi-ukrayiny-na-terytoriyu-rosijskoyi-federacziyi-ta-respubliky-bilorus/>

43 Постановление Правительства Российской Федерации от 12.03.2022 № 349 «О распределении по субъектам Российской Федерации граждан Российской Федерации, Украины, Донецкой Народной Республики, Луганской Народной Республики и лиц без гражданства, постоянно проживающих на территориях Украины, Донецкой Народной Республики, Луганской Народной Республики, вынужденно покинувших территории Украины, Донецкой Народной Республики, Луганской Народной Республики и прибывших на территорию Российской Федерации в экстренном массовом порядке» / 12.03.2022: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202203120005?index=4&rangeSize=1>

44 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA в смт. Козача Лопань, Харківська область.

45 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA у Харківській області, зокрема, опитування старости села Козача Лопань Людмили Вакуленко.

В іншому випадку до бомбосховища прийшли російські військові і сказали, що там небезпечно і наступного дня всіх вивозитимуть. У сховищі на той час перебувало 57 осіб. Через кілька днів російській військовій прийшли, усіх, хто був у сховищі, вивели і повели до автобуса. Потім людей повезли в селище Сартана за 7 кілометрів від Маріуполя, а далі у селище Безіменне Донецької області на узбережжі Азовського моря, де розташовувався фільтраційний пункт⁴⁶.

У схожому випадку в Маріуполі військові «ДНР» прийшли до укриття та сказали, що в укриття скоро прийдуть «чеченські підрозділи з зачисткою», і вони нікому не рекомендують залишатися, а на евакуацію у людей є пів години⁴⁷.

В одному випадку російські військові приходили в місця, де цивільні ховалися від обстрілів, та прямо заявляли місцевим мешканцям: «Що ви тут сидите? Виїжджайте звідси, ви нам заважаєте»⁴⁸.

Про «евакуацію» місцевих жителів російська сторона заявляла також на рівні очільників держави та окупаційних адміністрацій. Зокрема, 4 листопада 2022 року президент РФ Володимир Путін заявив про необхідність «прибрати із зони бойових дій» жителів Херсону⁴⁹. Згодом окупаційна влада Херсонської області оголосила про «примусову евакуацію»⁵⁰. Про те, що «вимушені забезпечити евакуацію» заявляла також окупаційна влада міста Куп'янськ Харківської області⁵¹.

Мешканець Маріуполя також зазначив, що автобуси, які подавалися на евакуацію в смт Нікольське, були від приватних перевізників із російських міст Ростова та Таганрога, оплачувала проїзд місцева адміністрація цих регіонів, тому людей вивозили безкоштовно⁵².

Російська сторона також **зривала та обмежувала евакуацію на підконтрольну уряду України територію.**

46 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA щодо подій в м. Маріуполь, Донецька область.

47 «Пап, у тебя есть максимум пять дней, чтобы нас забрать». «Медуза» рассказывает историю мариупольца, который прошел через плен и знаменитую колонию в Еленовке — и не дал россиянам усыновить его детей / Медуза, 03.11.2022: <https://meduza.io/feature/2022/11/03/pap-u-tebya-est-maksimum-pyat-dney-chtoby-nas-zabrat>

48 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Наталія Момот, село Циркуни Харківської області).

49 Путин призвал эвакуировать жителей Херсона / News.ru, 04.11.2022: <https://news.ru/vlast/putin-prizval-evakuirovat-zhitelej-hersona-iz-zony-boevyh-dejstvij/>

50 Херсонские власти объявили о принудительной эвакуации в Каховском районе с 6 ноября / Коммерсант, 01.11.2022: <https://www.kommersant.ru/doc/5646214>

51 Стало известно об эвакуации женщин и детей из Купянска из-за обстрелов / Lenta.ru, 08.09.2022: https://lenta.ru/news/2022/09/08/evac_kup/

52 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Роман Заєць, місто Маріуполь Донецької області).

Зокрема, на 23 квітня 2022 року була запланована евакуація місцевих жителів із Маріуполя до Запоріжжя. На зазначене місце збору (ТРЦ «Порт Сіті») замість евакуаційних автобусів приїхали російські військові і наказали розходитись, тому що «зараз буде обстріл». Людей з місця збору вигнали, а автобуси так і не було подано. Через 200 метрів від зазначеної точки евакуації російські військові підігнали автобуси і почали запускати людей, а після заповнення автобусу повідомили, що «евакуація» буде не в бік Запоріжжя, а в Докучаєвськ (окупована до 24 лютого 2022 року територія України). Можливості вийти з автобусу не надали⁵³.

Схожий випадок вдалося задокументувати Центру прав людини ZMINA. Зокрема, житель Маріуполя розповів, що в певний момент з'явилася інформація про те, що буде евакуація на підконтрольній Україні території. Прибувши на зазначене місце збору, до ТРЦ «Порт Сіті», люди підійшли до блокпосту, де пройшли перевірку російських військових. Після перевірки росіяни посадили місцевих жителів у мікроавтобуси, повідомивши, що везтимуть у Запоріжжя. Людей, однак, привезли у смт Нікольське (територія України, окупована до 24 лютого 2022 року)⁵⁴.

Російські військові нападали на гуманітарні коридори⁵⁵, зокрема обстрілювали ті коридори, про які було попередньо домовлено на перемовинах між українською та російською сторонами⁵⁶.

Про те, що не розглядали можливість виїжджати в бік території, підконтрольній уряду України, або ж відмовилися від рішення їхати в цьому напрямку, бо такий шлях був небезпечний через обстріли з боку Росії, повідомляють і самі постраждалі.

Родина з Херсона розглядала можливість виїхати через Василівку (Запорізька область), проте змінили рішення через безпеку: «...Був страх, тому що там розстрілювали, там було страшно, там бомбили...» Крім того, знайомі розповіли родині, що стояли в черзі на пункт пропуску у Василівці кілька днів і потрапили під обстріл⁵⁷.

53 Евакуація, яка була зірвана / Телеграм канал Петра Андрющенка, радника міського голови Маріуполя, 23.04.2022: <https://t.me/andriyshTime/444>

54 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Євген Поздняков, місто Маріуполь Донецької області).

55 Ворог розпочав атаку саме в напрямку гуманітарного коридору / Facebook сторінка Міністерства оборони України, 08.03.2022: <https://www.facebook.com/MinistryofDefence.UA/posts/271445775167882>

56 Російські окупанти обстріляли «гуманітарний коридор», про який домовилися раніше на переговорах — Віце-прем'єр-міністр — міністр з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій Ірина Верещук / Український кризовий медіа-центр, 05.03.2022: <https://uacrisis.org/uk/obstrilyaly-gumanitarnyj-korydor>

57 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Лілія Бойченко, місто Херсон).

Інша родина з Херсонської області також хотіла виїхати на підконтрольну уряду України територію, але єдиний шлях був через Василівку (Запорізька область): «Там люди в черзі стояли по два тижні. Були випадки, коли люди вмирили там у черзі. Також під обстріл можна було потрапити. Тому поїхали через Крим і Росію»⁵⁸.

Мешканець села Липці (Харківська область) розповів, що виїзду в бік підконтрольної уряду України території не було, тільки в бік РФ була «евакуація» автобусами⁵⁹.

Староста села Козача Лопань (Харківська область) повідомила, що за весь час росіяни випускали тільки в Росію. В бік підконтрольної уряду України територію через Золочівський район можна було виїхати лише на початку окупації, але там було заміновано і була небезпека підірватися. Лише з села Козача Лопань за спроби виїзду тим шляхом підірвалося три машини⁶⁰.

Жителька Маріуполя розповіла, що під час пошуку можливості виїхати на російському інформаційному пункті в місті біля першого столу, де збирали «реєстраційні дані», їм сказали: «Їдьте куди хочете, хочете — в Росію, хочете — в Запоріжжя». Біля другого столу, де фіксували бажаний напрямок виїзду, вже повідомили, що жодного виїзду в бік Запоріжжя не передбачається, їхати можна тільки в Росію. Крім того, поряд із місцем, де вони переховувалися від обстрілів, проходила дорога на Запоріжжя, і кожного дня вона поповнювалася розстріляними, повністю згорілими цивільними машинами, тож було не зрозуміло, чи вдалося пасажирам урятуватися⁶¹.

Житель Маріуполя розповів, що перша можливість виїхати з'явилася десь 12–13 березня 2022 року. Приїхали чоловіки і сказали, що люди вирвалися з міста. Але потім виявилось, що 14 березня в бік Мелекіного⁶² поїхали три автомобілі, і два з них розстріляли, а там були діти. Одна машина повернулася. «...Якщо йшла колона — її пропускали. Якщо одиночні машини — всі розстрілювали...» Чоловік зі знайомими кілька разів намагався виїхати до Запоріжжя, але потрапили під обстріл, повернулися і відмовилися від намірів виїхати на підконтрольну Україні територію: «...По-перше, бойова обстановка не дозволяє, по-друге, люди не хотіли навіть за великі гроші їхати... у нас не було великих грошей. Якщо хтось і їхав, то дуже відчайдушний і за великі гроші...»⁶³

58 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Лілія Бойченко, місто Херсон).

59 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Сергій Криветченко, село Липці Харківської області).

60 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA у Харківській області, зокрема, опитування старости села Козача Лопань Людмили Вакуленко.

61 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA щодо подій в м. Маріуполь, Донецька область, 16.02.2023, м. Рига, Латвія.

62 Село Мангушської селищної громади Маріупольського району Донецької області.

63 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Роман Заєць, місто Маріуполь Донецької області).

2.1. «ПРИМУС» У ПРИМУСОВОМУ ПЕРЕМІЩЕННІ ТА ДЕПОРТАЦІЇ

Для кваліфікації випадку як депортації або примусового переміщення має бути встановлено, що було проведене примусове переміщення способом вигнання або інших форм примусу. Термін «примусове» може включати фізичний вплив, а також погрозу застосування сили чи примус, який може бути спричинений страхом насильства, тиском, арештом, психологічним тиском, зловживанням владою щодо цієї особи чи осіб, або щодо третьої особи⁶⁴, чи іншою дією, що використовує атмосферу примусу. Відповідно, навіть погроза застосування сили, фізичним чи психологічним насильством може бути достатньою для кваліфікації, якщо особи, на яких ця погроза чи атмосфера примусу спрямована, не мають іншого вибору, крім як залишити територію⁶⁵. **Примусовий характер визначається через відсутність реального вибору постраждалих щодо переміщення.** Відповідно, навіть якщо особа погоджується чи навіть просить про таке переміщення, будь-яка згода чи запит на переміщення мають бути надані добровільно, в результаті вільного волевиявлення особи, яке оцінюється в світлі всіх обставин конкретного випадку⁶⁶.

Саме відсутність вільного вибору робить переміщення неправомірним. При цьому визначити, чи був реалізований вільний вибір лише за фактом висловлення згоди, неможливо, адже обставини можуть знецінити таку згоду. Відповідно, за оцінки такої згоди чи вибору необхідно враховувати загальний контекст, а також ситуацію й атмосферу на території. Факторами, які можуть вказувати на те, що неможливо було зробити вільний вибір, є незаконні затримання, погрози, застосування сили чи інших форм примусу, страх насильства⁶⁷, знищення будівель в житлових зонах⁶⁸.

2.2. СТВОРЕННЯ УМОВ, В ЯКИХ НЕМОЖЛИВО ЗАЛИШАТИСЯ ТА ЗАГРОЗА ЖИТТЮ

Російські обстріли в Україні були спрямовані на цивільні об'єкти та знищення цивільної інфраструктури⁶⁹. Зокрема, за інформацією, задокументованою Центром прав людини ZMINA, внаслідок цих обстрілів в Маріуполі в пер-

64 Prosecutor v. Krnojelac, Judgement, 15 March 2002, para. 475.

65 Krajišnik Appeals Judgement, para. 319.

66 The Prosecutor v. Radovan Karadžić, Public Redacted Version of Judgement, 24 March 2016, para. 489.

67 Prosecutor v. Krnojelac, Appeals Judgement, 17 September 2003, para. 229.

68 ICC, Prosecutor v. Muthaura, Kenyatta and Ali, "Decision on confirmation of charges", 23 January 2012, para. 244.

69 Report of the OSCE Moscow Mechanism's mission of experts entitled "Report on Violations of International Humanitarian and Human Rights Law, War Crimes and Crimes Against Humanity Committed in Ukraine (1 April – 25 June 2022)": <https://www.osce.org/odihr/522616>

ші дні після повномасштабного вторгнення зникло світло та опалення, згодом – газ та питна вода. Їжу брали з розбитих магазинів, гуманітарна допомога від російської сторони надавалася лише в деяких районах міста, до яких було неможливо дістатися через постійні обстріли. Майже не було доступу до медичної допомоги, медичні заклади також були цілком для обстрілів⁷⁰, як і сховища, де перебували цивільні⁷¹.

Незважаючи на відсутність поблизу військових об'єктів чи позицій військових, російська сторона обстрілювала приватний сектор, де переховувалися цивільні. Люди ховалися в підвальному приміщенні за температури -15°C на вулиці, хворіли всі, особливо діти. Намагалися засинати з 9 вечора, тому що знали, що посеред ночі, десь о першій чи другій ночі, почнеться бомбардування: літаки та артилерія, а згодом обстріли велися і з корабля. Одного дня в приватний сектор заїхав танк із літерою «Z» і почав обстрілювати уже напівзруйновані приватні будинки. В середині березня 2022 року було два дні практично без пострілів, але потім усе почалося з новою силою, сектор обстріляли з «Градів», будинки загорілися⁷².

Сім'я з Маріуполя кілька разів змінювала укриття: спочатку поруч з їхнім будинком впав снаряд, вибило всі вікна, і вони перемістилися до Будинку культури неподалік. На ньому був напис «Діти», там перебувало біля 1000 осіб. Будинок культури також весь час зазнавав руйнувань від обстрілів, з нього теж довелося переміститися до будівлі Лівобережної адміністрації. Від обстрілів вона загорілася, і родина втекла до підвалу сусіднього будинку. Люди змушені були ризикувати життям, виходячи під обстріли, щоб знайти їжу та воду, багато людей від цього гинуло. Жінка розповідає: «Приходила вагітна дівчина, потім один раз зайшла вже без живота. Втратила дитину і казала: чоловік пішов за теплими речами, три дні вже не можу його знайти». Одного дня у будинку, де сім'я переховувалася, почалася велика пожежа. Частина людей залишили будинок, але родина лишилася. Виснаження від умов виживання було таким, що вони сподівалися спокійно померти уві сні, від чадного газу⁷³.

Мешканка Маріуполя розповіла: «Це не просто був стрес. Це з ранку до вечора постійне відчуття страху. Я прокидалася від страху, що моя дитина помере від голоду. Вона просила у мене то хліб, то яблуко, а в мене нічого цього не було. До того ж ми були позбавлені звичайних людських умов: ми не могли по-

70 У результаті обстрілу лікарні у Маріуполі загинули троє людей, 17 отримали поранення / Суспільне Новини, 10.03.2022: <https://suspilne.media/215826-u-rezultati-obstrilu-likarni-u-mariupoli-zagynuli-troe-ludej-17-otrimali-poranenna/>

71 Росіяни скинули бомби на драмтеатр у Маріуполі: там ховалися сотні людей / УНІАН, 16.03.2022: <https://www.unian.ua/war/rosiyani-cilespryamovano-skinuli-bombu-na-dramteatr-u-mariupoli-tam-hovalisya-sotni-lyudey-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11746714.html>

72 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA щодо подій в м. Маріуполь, Донецька область, 16.02.2023, м. Рига, Латвія.

73 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Катерина Михайленко, місто Маріуполь Донецької області).

митись, переодягнутися у чисте, сходити до туалету. І постійно довкола смерть — ще в Будинку культури померла інсулінозалежна жінка (без доступу до ліків), одна бабуся збожеволіла і теж через кілька днів померла»⁷⁴.

Житель Маріуполя з мамою перемістився в інше сховище після того, як вщент вигорів дев'ятиповерховий житловий будинок навпроти — в будинку загинуло багато людей. Його здивувало, що незважаючи на те, що район зайняли російські військові, його продовжували обстрілювати російські літаки і артилерія, було враження, що вони стріляють навіть по своїх⁷⁵.

Коли постраждали вирішили перейти до сховища після обстрілів, на вулицях лежали тіла⁷⁶.

Одного дня в двір, де проживав чоловік, заїхав російський танк і з відстані 50 метрів вистрілив кілька разів безпосередньо в житловий будинок, почалася пожежа. Квартира чоловіка внаслідок цього згоріла⁷⁷.

У перший місяць після вторгнення місто Херсон було відрізане від постачання продуктів харчування та медикаментів⁷⁸, гуманітарні коридори для підвезення необхідного для життєзабезпечення міста не погодила російська окупаційна влада⁷⁹. У березні почалися проблеми з продуктами, магазини були порожні, нових товарів не завозили, гуманітарної допомоги теж. Тоді люди стали їздити в Крим за товарами, відстоювати там черги на кордоні: «...Людей пускали, з допитами на кордоні: чого ви туди їдете, звідки ви, хто ви? Все випитували». В черзі за можливістю купити продукти люди проводили цілий день — туди і в зворотному напрямку.

Жителька Херсонської області зазначила, що траплялися випадки, коли люди їхали дорогою, а назустріч їм колона російської військової техніки, і військові давили машини і людей⁸⁰.

74 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Катерина Михайленко, місто Маріуполь Донецької області).

75 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Євген Поздняков, місто Маріуполь Донецької області).

76 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA щодо подій в м. Маріуполь, Донецька область.

77 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Іван Набока, місто Маріуполь Донецької області).

78 Kherson diary: "We have more deaths from lack of medication than from bullets" / The Guardian, 26.03.2022: <https://www.theguardian.com/world/2022/mar/26/kherson-diary-we-have-deaths-from-lack-of-medication-more-than-from-bullets>

79 «Вот такая странная жизнь в оккупации». Как живет Херсон, занятый российскими военными / BBC News Русская служба, 22.03.2022: <https://www.bbc.com/russian/features-60825476>

80 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Юлія Ковтун, село Олександрівка, Херсонська область).

2.3. ПОГРОЗИ, ПЕРЕСЛІДУВАННЯ, ПСИХОЛОГІЧНИЙ ТИСК

На окупованих територіях панувала атмосфера страху та залякування за будь-які прояви проукраїнської позиції, або ж навіть необґрунтовані підозри з боку окупаційної влади чи російських військових.

У квітні 2022 року в Херсоні стали вщухати протести проти окупаційної влади через численні зникнення активістів⁸¹, допити⁸², обшуки та затримання⁸³. Затримання, тортури та допити, за свідченнями місцевих мешканців, тривали впродовж всієї окупації⁸⁴ та мали систематичний характер, зокрема, лише в Іванівській громаді було зафіксовано викрадення та вивезення в невідомому напрямку більше 30 місцевих жителів⁸⁵, а в Херсоні за час окупації зникло безвісти близько 400 осіб⁸⁶.

Вже 15 грудня 2022 року, після отримання доступу до території, офіс Уповноваженого Верховної Ради з прав людини повідомив, що на деокупованих територіях Херсонщини виявлено 10 катівень, в самому Херсоні — 4, причому в одній із них була виявлена спеціальна камера, де в жахливих умовах утримували дітей та застосовували до них тортури⁸⁷. На 2 березня 2023 року було виявлено вже 20 місць несвободи, в яких катували місцевих жителів, а участь в управлінні їх системою брав Володимир Сальдо, голова місцевої окупаційної адміністрації⁸⁸.

81 У Херсоні через роботу ФСБ і Росгвардії слабшають проукраїнські мітинги — мер Колихаєв / Радіо Свобода, 06.04.2022: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-herson-fsb-roshvardiamitynhy/31789009.html>

82 У підвалах на окупованій Херсонщині росіяни можуть катувати приблизно 500 людей — представниця президента в Криму / Hromadske, 06.05.2022: <https://hromadske.ua/posts/u-pidvalah-na-okupovani-j-hersonshini-rosiyani-mozhut-katuvati-blizko-500-lyudej-predstavnicya-prezidenta-v-krimu>

83 Російські військові два тижні тримали в полоні колишнього депутата та фермера з Херсонщини / ZMINA 25.05.2022: <https://zmina.info/news/rosijski-vijskovi-dva-tyzhni-trymaly-upoloni-kolyshnogo-deputata-ta-fermera-z-hersonshhyny/>

84 Witnesses recount detentions, torture, disappearances in occupied Kherson / The Washington Post, 14.11.2022: <https://www.washingtonpost.com/world/2022/11/14/kherson-disappearances-detentions-torture-occupation/>

85 «Терор, хаос і багато горя». Мешканці Іванівської громади з Херсонщини розповіли про життя під російською окупацією / Центр Журналістських Розслідувань, 23.08.2022: <https://investigator.org.ua/ua/topnews/245970/>

86 В Херсоні знайшли около 20 тюрем, где россияне пытали людей. В их управлении участвовал глава оккупационной администрации Владимир Сальдо / Важные истории, 02.03.2023: <https://istories.media/news/2023/03/02/v-kherson-nashli-okolo-20-tyurem-gde-rossiyane-pitali-lyudei-v-ikh-upravlenii-uchastvoval-glava-okkupatsionnoi-administratsii-vladimir-saldo/>

87 Презентація доповіді Омбудсмена України про додержання прав постраждалих внаслідок російської агресії проти України / Український кризовий медіа центр, 14.12.2022: <https://www.youtube.com/watch?v=SBvpg7Mt9V8>

88 В Херсоні знайшли около 20 тюрем, где россияне пытали людей. В их управлении участвовал глава оккупационной администрации Владимир Сальдо / Важные истории, 02.03.2023: <https://istories.media/news/2023/03/02/v-kherson-nashli-okolo-20-tyurem-gde-rossiyane-pitali-lyudei-v-ikh-upravlenii-uchastvoval-glava-okkupatsionnoi-administratsii-vladimir-saldo/>

Про атмосферу страху за життя також свідчить кількість виявлених після деокупації вбитих цивільних: сім осіб було розстріляно у будинку⁸⁹, тіла були знайдені зі зв'язаними руками, зав'язаними очима, і усі застрелені з близької відстані в потилицю⁹⁰; у селищі міського типу Архангельське⁹¹ у погребі власного будинку виявлено подружжя фермерів, вбитих російськими військовими⁹².

Жителька Херсонської області повідомила, що лише через шість місяців після окупації, влітку 2022 року, російські солдати вперше привезли до села гуманітарну допомогу з повідомленням для всіх жителів: «Россия здесь навсегда, рассчитывайте, что мы тут будем, дети ваши будут учиться в русской школе». Попередили, щоб ніяких проукраїнських поглядів в селі не було. «З погрозами приїхали. Люди були злякані», — розповідає місцева жителька⁹³.

До місць позбавлення волі потрапляли люди, що мали стосунок до українських державних органів, активісти, волонтери, журналісти, вчителі — ZMINA на 11 березня 2023 року зафіксувала 503 випадки насильницьких зникнень активних громадян України. Затримували також за «проукраїнську позицію», для цього було достатньо, щоб вміст телефону був «проукраїнським».

В Маріуполі російські військові стали ходити по квартирах та арештовувати активістів. Житель Маріуполя впевнений, що у них були списки, тому що військові приходили в конкретні квартири. Одного дня йому повідомили, що приходили і в його квартиру, однак він у той момент перебував в укритті. Він мав відкриту проукраїнську позицію, брав участь у проукраїнських мітингах, зокрема, у мітингу з відзначення річниці визволення Маріуполя. З його будинку росіяни забрали двох чоловіків, їхня подальша доля йому невідома⁹⁴.

Коли жительку Маріуполя зі знайомими по дорозі до пункту, де можна було записатися на виїзд із міста, направили через блокпост, російські військові, які там стояли, сказали цивільним, що якщо вони ще раз йтимуть повз них, то «там і залишаться». Коли люди поверталися, вони запитали чоловіка, який їх направив, чому він вказав їм ту дорогу, на що він відповів «ничего страшного». Тієї миті вони зрозуміли, що «для тої влади і справді нічого страшного не було б, якби їх розстріляли посеред вулиці».

89 Розстріл семи цивільних, серед яких неповнолітня дівчина — прокурори Херсонщини фіксують черговий воєнний злочин РФ / телеграм-канал Офісу Генерального прокурора, 18.11.2022: https://t.me/pgov_gov_ua/7393

90 Russian Retreat Reveals Signs of an Atrocity in a Ukrainian Village / The New York Times, 29.11.2022: <https://www.nytimes.com/2022/11/29/world/europe/ukraine-russia-pravdyne-grave.html>

91 Високопільська селищна громада Бериславського району Херсонської області.

92 Прокурори продовжують документувати злочини ЗС РФ на Херсонщині — виявлено тіла подружжя фермерів, які загинули під час окупації / телеграм-канал Офісу Генерального прокурора, 14.11.2022 https://t.me/pgov_gov_ua/7305

93 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Юлія Ковтун, село Олександрівка Херсонської області).

94 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Євген Поздняков, місто Маріуполь Донецької області).

Наступного дня на вулицю, де переховувалися від обстрілів цивільні, заїхали російські військові, які збирали своїх убитих і поранених. Жінки сказали, що у них в підвалі діти і вони наступного дня виїжджатимуть, і запитали, як їм вижити до завтра, на що російські військові відповіли: «...Вы можете писать хоть «дети», хоть что угодно, но если завтра будет бой, никто на это внимания не обратит, единственное, что вы можете сделать, если услышите, что кто-то рядом с вами — это сделать так, чтобы ваши дети маленькие орали, чтобы было понятно, что там дети. Если вы будете молчать, то сначала вам кинут гранату, а потом уже будут заходить...»⁹⁵

Коли в район, в якому проживала сім'я з Маріуполя, прийшли російські військові, вони заявили, що все буде добре, вони їх «звільнили», а будинок, який згорів, відбудують. Вони були дуже здивовані, що жінка з ними розмовляла агресивно, і сказали: «...Если вы так будете разговаривать, то вас кто-нибудь застрелит». Побачивши, як російські військові на вулиці чіпляються до неповнолітніх дівчат, жінка остаточно вирішила, що не може залишатися з дітьми в такому середовищі⁹⁶.

У Харківській області російські військові проводили фільтрацію, зокрема і по селах — проходили від хати до хати, перевіряли документи в кожному будинку, обшукували їх. Спочатку перевірка завершилась без проблем, але питання викликала прописка (реєстрація місця проживання) одного з чоловіків у місті Харків, тоді як перебував він на той момент в одному з селищ Харківської області біля Липців. Через певний час військові повернулися до будинку, націлили на постраждалого автомати, будинок також був оточений близько 30 солдатами, на вулиці стояв БТР і кілька машин. Росіяни натягли місцевому мешканцю на голову мішок, зав'язали руки, везли близько 20 хвилин у машині з п'ятьма військовими — їхні погони були заклеєні скотчем. Спочатку постраждалого допитували, при цьому б'ючи прикладом. Потім його перевезли на прикордонну заставу на кордоні Харківської області та РФ, де п'ять днів тривали допити з тортурами до втрати свідомості (побиття, електричний струм, згодом почали ставити ноги у воду), імітації розстрілу, утримували при цьому в маленькій камері разом із більш ніж десятьма іншими людьми. Потім ще на шість днів відправили на «громадські роботи» — рити окопи і будувати укріплення для російських військових. Через 11 днів після затримання постраждалого й деяких інших ув'язнених зібрали в кімнаті, де був перший допит. Росіяни заявили, що «так нужно» і «никто ж не умер, так что все хорошо», «...даже сердце вам полечили электрофорезом...» Також пригрозили, що нікому не можна розповідати, що вони там були, що з ними там робили, інакше знову заберуть і уже не відпустять⁹⁷.

95 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA щодо подій в м. Маріуполь, Донецька область, 16.02.2023, м. Рига, Латвія.

96 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Надія Білецька, місто Маріуполь Донецької області).

97 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA щодо подій в с. Липці, Харківська область, 15.02.2023, м. Таллінн, Естонія.

Один із засобів психологічного тиску, який Росія свідомо та широко використовує і вплив якого на психологічний стан людей та їхнє рішення виїхати також не можна недооцінювати, — це інформаційна ізоляція та заповнення інформаційного простору єдиним джерелом: російськими новинами.

Зокрема, з початку окупації Херсонської області російські військові захопили херсонську телевежу, заблокували трансляцію українських каналів та ввімкнули трансляцію російських каналів, обмежуючи доступ місцевого населення до альтернативних джерел інформації. Пізніше, у травні 2022 року, вони вимкнули мобільний зв'язок та інтернет⁹⁸, ввівши операторів зв'язку з російським індексом⁹⁹. Після того як із окупованого Криму провели оптоволоконні кабелі, місцевих інтернет-провайдерів змусили підключитися до російської інфраструктури¹⁰⁰, а місцеве населення стало встановлювати VPN-сервіси, залишати телефони вдома та обмежувати спілкування на випадок перевірок (самоцензура)¹⁰¹. У мешканців міста й області зник доступ до українських інформаційних ресурсів та, відповідно, до інформації з України.

Зв'язок у Маріуполі зник в перші дні, проте конкретна дата варіюється залежно від району. Маріупольці повідомляють, що в кінці березня та квітні 2022 року росіяни поширювали неправдиву інформацію про те, що Донецька область ними захоплена, України вже немає, Одеси немає, Маріуполь — це «ДНР»¹⁰².

У Харківській та Херсонській областях також були задокументовані випадки, коли російські військові повідомляли місцевим жителям, що після повернення території Україною їх автоматично визнають колаборантами через те, що вони залишалися на окупованій території.

Враховуючи все вищезазначене, люди діяли не внаслідок вільного вибору виїхати, а рефлексивно реагували на переконання, що лише втеча з території дозволить їм вижити¹⁰³.

98 Окупанти відключили зв'язок та інтернет в Херсонській та частині Запорізької областей / телеграм канал Держспецзв'язку, 01.05.2022: https://t.me/dsszzi_official/3305

99 Russia Is Taking Over Ukraine's Internet / WIred, 15.06.2022: <https://www.wired.com/story/ukraine-russia-internet-takeover/>

100 Окупанти шантажем і погрозами змушують українських провайдерів підключатися до російських мереж / телеграм-канал Держспецзв'язку, 13.05.2022: https://t.me/dsszzi_official/3461

101 «Я вибралась з пекла». Херсонка, яка прожила сім місяців в окупованому місті, розповіла, як вибралась з окупації / Суспільне Новини, 22.10.2022: <https://suspihne.media/300590-a-vibralas-z-pekla-hersonka-aka-prozila-sim-misaciv-v-okupovanomu-misti-rozpovila-ak-vibralas-z-okupacii/>

102 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Михайленко Катерина, місто Маріуполь Донецької області).

103 Prosecutor v. Krstić, "Judgement", 2 August 2001, para. 530.

САМОСТІЙНИЙ ВИЇЗД ЗАХИЩЕНИХ ОСІБ ЯК ПРИМУСОВЕ ПЕРЕМІЩЕННЯ ТА ДЕПОРТАЦІЯ

Для правильної кваліфікації злочину примусового переміщення чи депортації важливо повернутися до основоположного розуміння, яке саме право осіб порушується при вчиненні цього злочину.

Інтерес, який захищається заборонаю депортацій, — це право осіб та їхні очікування щодо того, що вони зможуть залишитися у власних домівках та громадах без втручання агресора. Відповідно, склад злочину, за який накладається кримінальна відповідальність, — це примусове переміщення (в оригіналі “removing” — усунення), викорінення/виривання (в оригіналі “uprooting”) осіб із території та середовища, в якому вони перебували правомірно і в більшості випадків — десятками років та поколінь. Конкретний напрямок, в якому відбулося переміщення, і який став результатом злочину, відповідно, не є елементом цього злочину. Встановлення такої вимоги ускладнило б кваліфікацію та визначення моменту здійснення злочину, враховуючи, що постраждалих можуть переміщувати в декілька етапів, через ряд територій і кордонів, які можуть змінюватися щодня¹⁰⁴. Отже, кримінальна відповідальність для порушника наступає за примусовий характер переміщення та насильницьке вигнання мешканців території, не за напрямок, в якому таких мешканців переміщують¹⁰⁵.

Відповідно, правом, яке захищається, є право осіб залишатися на певній території, в певній громаді. Напрямок переміщення має значення лише для розмежування примусового переміщення та депортації, тобто: чи відбулося таке переміщення в межах однієї держави, чи з перетином кордону до іншої.

Із цього можна зробити висновок, що згода або запит осіб бути переміщеними в Росію, адже залишатися в місці перебування неможливо, лише щоб через Росію потрапити до інших країн, може становити депортацію. Навіть згода виїхати в Росію, тому що залишатися на території проживання неможливо, теж може становити депортацію. Вільний вибір стосується залишення місця перебування, а не напрямку такого залишення.

Більше того, в багатьох випадках виїзд в напрямку Росії вільним вибором також не можна назвати, враховуючи, що можливості виїхати в напрямку підконтрольної Україні території не було, представники окупаційних військ неодноразово заявляли про небезпеку виїзду в напрямку регіонів, підконтрольних уряду України, і поширювали неправдиву інформацію щодо захоплення території України.

Крім того, в частині випадків цивільні починали шлях до третіх країн або навіть підконтрольної Україні території через Росію, усвідомлюючи, що іншого способу немає. Навіть ті, хто в результаті залишилися в Росії, можуть вважатися депортованими, якщо рішення залишити місце проживання не було вільним вибором. В деяких випадках є свідчення про свідомо створені представниками Росії умови для використання вразливого стану депортованих осіб для того, щоб залишити їх на території Росії (перевезення, яке триває кілька днів, часто без можливості належного харчування, тривалі процедури «фільтрації», які та-

104 Prosecutor v. Stakić, Judgement, 31 July 2003, para. 677.

105 Prosecutor v. Krnojelac, Appeals Judgement, 17 September 2003, para. 218.

кож включали нелюдське поводження, допити, тиск та залякування, листівки з інформацією про «заборонені слова» в Росії (наприклад, не можна називати спецоперацію війною, не можна говорити, що «всі біди через росіян» тощо¹⁰⁶), введення в оману щодо напрямку руху (постійні зміни кінцевого напрямку), обмежений час на ухвалення рішення («П'ять хвилин на роздуми на вокзалі в Таганрозі»), ненадання можливості повернутися на покинуте місце).

Важливо також у цьому контексті встановити, які дії можуть підпадати під термін «переміщення». Для його тлумачення в справах, що розглядалися в межах МКТЮ, використовуються також терміни “removal”, “uprooting” та “displacement”. Розглядаючи депортації з муніципалітету Прієдор, Судова Палата зазначила, що в муніципалітеті панувала така атмосфера примусу, що особи, які залишали муніципалітет, не можуть вважатися такими, що зробили вільний вибір покинути домівки¹⁰⁷. У цьому випадку йшлося про осіб, які виїхали з муніципалітету не на «евакуаційних автобусах», а самостійно. Депортацією також було визнано дії, що «вселяли страх в населення, примушуючи тікати»¹⁰⁸.

В контексті примусового переміщення та депортації цивільних російською стороною це важливо, адже в багатьох випадках, коли люди вирішували виїхати самостійно — або власним транспортом, або разом зі знайомими, або користуючись послугами перевізників, — вони помилково вважають, що їхній самостійний виїзд не може кваліфікуватися як примусове переміщення чи депортація, хоча визнають: рішення виїхати не було їхнім вільним вибором.

Основне, що в таких випадках потрібно встановити, — це зв'язок між діями або бездіяльністю порушника та виїздом (переміщенням) постраждалих із певної території¹⁰⁹.

Той факт, що у цивільних осіб була можливість виїхати самостійно (автомобілем або за допомогою перевізників, які не були надані окупаційною владою) не змінює того факту, що рішення виїжджати не було добровільним, а стало вимушеним кроком.

Достатньо того, що особи, під впливом погроз і атмосфери страху, полишають свої домівки. Для злочину депортації чи примусового переміщення не обов'язкова наявність надання засобів такого переміщення. Головне — встановити зв'язок між переміщенням та умовами, створеними на території, яку довелося залишити. Якщо люди мали власні засоби покинути територію, і вони надали їм перевагу, це не змінює факту того, що вони змушені були покинути власні домівки.

106 Свідчення, задокументовані Центром прав людини ZMINA (Надія Білецька, місто Маріуполь Донецької області).

107 Prosecutor v. Stakić, Judgement, 31 July 2003, para. 707.

108 Prosecutor v. Radovan Karadžić, Judgement 24 March 2016, Dorđević Appeals Judgement “instilling fear in the population, causing it to flee”, para. 716.

109 Prosecutor v. Jadranko Prlić, Judgement, 29 May 2013, para. 48.

Більше того, в багатьох випадках особи свідомо надавали перевагу виїзду самостійно, а не «евакуаційним транспортом», адже відчували страх за те, куди їх таким чином вивезуть.

